

Grupa czterech średniowiecznych rzeźb z dawnej ziemi chełmińskiej w świetle badań proveniencyjnych

LENA RYDELSKA

Wydział Sztuk Pięknych UMK w Toruniu

e-mail: lrydelska@doktorant.umk.pl

ORCID: 0000-0002-9323-7175

Keywords: Gothic, medieval wooden sculpture, 14th century art, provenance studies, Kulmerland, Toruń, Brodnica, Nowe Miasto Lubawskie, Diocesan Museum in Pelplin, District Museum in Toruń, Christ in Gethsemane, Virgin of Sorrows, Salvator Mundi

Słowa kluczowe: gotyk, średniowieczna rzeźba drewniana, sztuka XIV wieku, badania proveniencyjne, ziemia chełmińska, Toruń, Brodnica, Nowe Miasto Lubawskie, Muzeum Diecezjalne w Pelplinie, Muzeum Okręgowe w Toruniu, Chrystus w Ogrójcu, Maria Bolesna, Salvator Mundi

Abstract

A Group of Four Medieval Sculptures from the Kulmerland in the Light of Provenance Research

The article fills the research gap in the provenance of medieval sculpture from the territory of the former Chełmno land by pointing to specific cases of four wooden figures from the end of the 14th century (Madonna of Sorrows “from Gostkowo”, Madonna of Sorrows “from Iława”, Salvator Mundi from Nowe Miasto Lubawskie, Christ in Gethsemane from Brodnica), which until now have been poorly recognized, misidentified or completely overlooked in the literature. As a result of archival queries, the possible purpose of the sculptures was indicated and their later fate was recalled. As a result of enabled the identification, it was determined that the sculptures most likely functioned in various city temples. The source and formal analysis also made

it possible to indicate their potential function within the church and verification of earlier hypotheses regarding their origin. The article contributes new knowledge to provenance research on medieval sculpture, particularly through the use of unpublished archival sources and photographs, which are included in the source appendix.

Abstrakt

Artykuł stanowi uzupełnienie luki badawczej w zakresie proveniencji średniowiecznej rzeźby z terenów dawnej ziemi chełmińskiej. Jego przedmiotem jest grupa czterech figur drewnianych z końca XIV wieku (Madonna Bolesna „z Gostkowa”, Madonna Bolesna „z Hławy”, Chrystus Pantokrator z Nowego Miasta Lubawskiego, Chrystus w Ogrójcu z Brodnicy), które dotąd były słabo rozpoznane, błędnie identyfikowane lub całkowicie pomijane w literaturze. W wyniku przeprowadzonych kwerend archiwalnych ustalono, że rzeźby najprawdopodobniej funkcjonowały w różnych świątyniach miejskich. Na podstawie analizy źródłowej oraz formalnej wskazano ich potencjalną funkcję w przestrzeni sakralnej oraz zweryfikowano wcześniejsze hipotezy dotyczące ich pochodzenia, ustalono też prawdopodobne późniejsze ich losy. Artykuł wnosi nową wiedzę do badań proveniencyjnych nad rzeźbą średniowieczną, w szczególności dzięki wykorzystaniu niepublikowanych źródeł archiwalnych i fotografii, które wraz z aneksem źródłowym dopełniają tekst.

Średniowieczna rzeźba drewniana ziemi chełmińskiej zachowała się dziś w postaci niepełnych i rozproszonych zespołów, przechowywanych zarówno w kościołach, jak i w muzeach. Choć nie wszystkie rzeźby odznaczają się wysoką jakością artystyczną, stanowią istotne świadectwo działalności warsztatów snycerskich na terenie państwa zakonnego w Prusach. O ile lokalna twórczość schyłku średniowiecza doczekała się niedawno monograficznego opracowania¹, nadal brakuje wnikliwych, nowoczesnych opracowań rzeźby snycerskiej z XIV i pierwszej połowy XV wieku. Studia nad tym dziedzictwem są w większości rozproszone w pojedynczych notach katalogowych i rzadko syntetyzowane; wyjątkiem są opracowania skoncentrowane na rzeźbie z tzw. warsztatu Chrystusa w Grobie z kościoła NMP w Toruniu². Tymczasem mno-

¹ Wiktor Binnebesel, „Późnogotycka rzeźba snycerska na dawnej ziemi chełmińskiej po 1466 roku” (rozprawa doktorska, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, 2025).

² Monika Jakubek-Raczkowska i Juliusz Raczkowski, „Gotycka figura Chrystusa w Grobie i jej miejsce w przestrzeni liturgicznej kościoła franciszkanów w Toruniu,” w *Dzieje i skarby kościoła Mariackiego w Toruniu. Materiały z konferencji przygotowanej przez Toruński Oddział SHS przy współpracy Instytutu Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa UMK* (Toruń: Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa „Dom Organizatora,” 2005), 181–202; Monika Jakubek-Raczkowska i Juliusz Raczkowski, „Gotyckie rzeźby z kościoła w Świerczynkach. Przyczynek do badań nad średniowiecznym dziedzictwem Torunia,” w *Stare i nowe dziedzictwo Torunia* (Studia i materiały z dziedzictwa kulturowego Torunia i regionu, t. 1) (Toruń:

gość zjawisk artystycznych uchwytnych na stosunkowo niewielkim terenie pozwala na ustalenie najważniejszych ośrodków wytwórczości, a indywidualne cechy obiektów (nawet wobec ich średniej klasy lub złego stanu zachowania) umożliwiają przypisanie konkretnej rzeźby do warsztatu bądź kręgu stylowego. Przykładem jest zespół czterech figur datowanych na schyłek XIV wieku: Matki Bożej Bolesnej „z Gostkowa” (il. 1), Matki Bożej Bolesnej „z Iławy” (il. 2), Chrystusa Pantokratora/*Salvatora Mundi* z Nowego Miasta Lubawskiego (il. 3) oraz Chrystusa w Ogrójcu z Brodnicy (il. 4)³. Wszystkie cechuje monumentalizm form, linearyzm i syntetyzm ujęcia, twardy modelunek szat oraz pewne archaizmy. Warsztat, w którym prawdopodobnie powstały, mógł działać na ziemi chełmińskiej – w którymś z większych ośrodków miejskich (Brodnica?), na co wskazuje skala realizacji. Obiekty te najpewniej zostały wykonane różnymi rękoma, ale widoczne jest korzystanie z tych samych, nieco zapóźnionych wzorców.

Wszystkie cztery dzieła zostały przeznaczone do różnych świątyń, różnią je także pierwotne funkcje, lecz dziś znajdują się one poza kontekstem, dla którego zostały wykonane: dwa z nich są przechowywane w Muzeum Okręgowym w Toruniu, dwa w Muzeum Diecezjalnym w Pelplinie. Ich losy ilustrują typowy problem badań nad sztuką z ziemi chełmińskiej – burzliwe dzieje regionu (wojny polsko-krzyżackie, najazdy szwedzkie, druga wojna światowa), a także zmiany konfesyjne (reformacja, rekatolizacja, dostosowanie do postanowień posoborowych itd.) i nowożytnie modernizacje wyposażenia kościelnego doprowadzały do destrukcji, przenosin i dezintegracji średniowiecznych zespołów rzeźbiarskich. W konsekwencji wiele obiektów utraciło uchwytną proveniencję, co znacząco utrudnia ich pełne rozpoznanie.

Celem niniejszego studium jest ustalenie proveniencji czterech wymienionych drewnianych rzeźb z końca XIV wieku – dotychczas słabo rozpoznanych, błędnie identyfikowanych lub pomijanych w literaturze. Podstawą poszukiwań były niepublikowane materiały archiwalne, dokumentacja

Wydział Sztuk Pięknych UMK w Toruniu, 2013), 108–125; Monika Jakubek-Raczkowska, Juliusz Raczkowski, i Piotr Oliński, *Księga klasztorów ziemi chełmińskiej*, t. 1 *Chełmno* (Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2019), 50–51, 141, il. 14; Monika Jakubek-Raczkowska i Monika Czapska, *Bilde von Prage. Czeska rzeźba kamienna stylu pięknego koło 1400 w państwie krzyżackim w Prusach. Katalog wystawy w Muzeum Zamkowym w Malborku* (Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku, 2020), 77–79, 111, 115, 119.

³ Analizy i wnioski na ten temat zostały zawarte w pracy: Lena Rydelska, „Nierozpoznane rzeźby drewniane z terenów ziemi chełmińskiej. Przyczynek do badań nad czternastowiecznymi warsztatami snycerskimi w państwie zakonnym w Prusach” (praca magisterska, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, 2023), i będą publikowane osobno.

fotograficzna i źródła rękopiśmienne. Założono, że zestawienie tych źródeł umożliwi weryfikację dotychczasowych hipotez oraz sformułowanie nowych propozycji dotyczących pierwotnego przeznaczenia i funkcjonowania rzeźb w przestrzeni sakralnej, a także odtworzenie ich późniejszych losów. W ten sposób zmierzono się z problemem trudnej do uchwycenia historii obiektów, których obecna muzealna ekspozycja zaciera ślady pierwotnego kontekstu. Badania proveniencyjne⁴, rozumiane jako próba odtworzenia pierwotnego kontekstu funkcjonowania dzieła sztuki na podstawie źródeł archiwalnych, ikonograficznych oraz analiz formalnych, stanowią istotny nurt w historii sztuki. W literaturze wielokrotnie podkreślano ich rolę w rekonstrukcji losów zabytków, chociaż w badaniach nad polską sztuką średniowieczną wciąż rzadko są one przyjmowane za punkt wyjścia analiz. W niniejszym artykule starano się udowodnić, że refleksja proveniencyjna może prowadzić do nowych interpretacji funkcji i znaczenia rzeźb.

Zatarta proveniencja a stan dotychczasowych badań

Zainteresowanie snycerstwem gotyckim na ziemi chełmińskiej zaczęło się pojawiać w drugiej połowie XIX wieku. Pierwsi badacze dziejów tego regionu – w tym Johann Heise i Conrad Steinbrecht – skupiali się przede wszystkim na architekturze Torunia i innych miast pruskich (zwłaszcza Gdańska i Elbląga, ale także mniejszych miast i wsi⁵). Opisuując kościoły, nie pomijali pomieszczonych w nich zabytków ruchomych, chociaż (z nielicznymi wyjątkami)

⁴ O badaniach proveniencyjnych, ich istocie oraz sposobie przeprowadzania szerzej zob. Kazimierz Piekarski, „O zadaniach i metodzie badań proveniencyjnych,” *Przegląd Biblioteczny* 3, 3, z. 3 (1929): 388–415; Dorota Folga-Januszewska, „Muzea w Polsce 1989–2008. Stan, zachodzące zmiany i kierunki rozwoju muzeów w Europie oraz rekomendacje dla muzeów polskich,” Raport opracowany na zlecenie Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, 2008; Maria Romanowska-Zadrożna, „Badania proveniencyjne, czyli habent sua fata artis opera,” *Muzealnictwo* 53 (2012): 12–13; Zofia Bandurska et al., „Badania proveniencyjne muzealiów pod kątem ich ewentualnego pochodzenia z własności żydowskiej,” *Muzealnictwo* 53 (2012): 14–26; Roman Olkowski, „O badaniu proveniencji muzealiów [w Muzeum Narodowym w Warszawie],” *Muzealnictwo* 53 (2012): 27–37; Maria Romanowska-Zadrożna, „Badania proveniencyjne w Europie i Stanach Zjednoczonych,” *Muzealnictwo* 56 (2015): 134–149; Anna Lewandowska, Karolina Zalewska, i Katarzyna Zielińska, *ABC. Podstawy prowadzenia badań proveniencyjnych. Szkolenie Narodowego Instytutu Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów* (Szkolenia Narodowego Instytutu Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów, t. 9) (Warszawa: NIMOZ, 2015), https://www.nim.gov.pl/files/publications/24/ABC_Prowienienca_internet.pdf (dostęp 4 października 2025).

⁵ Johann Heise, *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen*, cz. 2 *Kulmerland und Löbau* (Danzig: A. W. Kafemann, 1884).

odnotowywali je dość pobieżnie. Heise, który w inwentarzu *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen* poświęcił sporo uwagi kościołom ziemi chełmińskiej – ich dziejom, architekturze oraz wyposażeniu – między innymi przy opisie kościołów toruńskich wymienił ważniejsze zabytki z kościoła pw. św. Jana Chrzciciela i Jana Ewangelisty w Toruniu⁶. Działalność tych historyków nie odpowiadała jednak badaniom nad sztuką Prus krzyżackich w dzisiejszym znaczeniu, a ich prace stanowią raczej spisy inwentaryzatorskie ważniejszych obiektów z kościołów miejskich i wiejskich. Nie mamy więc uchwytnych danych o losach wielu dzieł z terenów dawnej ziemi chełmińskiej w końcu XIX wieku, gdyż nie przywiązywano wówczas wagi do ich wartości. Inne było już podejście prezentowane przez Bernharda Schmid, którego inwentarz *Die Bau- und Kunstdenkmäler...*⁷ z 1919 roku oraz seria *Die Denkmalpflege in der Provinz Westpreussen*⁸ są nieocenionym źródłem do badań proveniencyjnych, jeśli chodzi o losy tej spuścizny uchwytnie na początku XX wieku.

Spśród dzieł stanowiących przedmiot niniejszych rozważań jako pierwsze do literatury przedmiotu zostały wprowadzone figury Matki Bożej Bolesnej (il. 2) i św. Jana Ewangelisty (il. 5) „z Ławy”⁹. Wzmiankowane są w 1911 roku w publikacji Bernharda Schmid¹⁰, który niesłusznie uznał je za należące pierwotnie do tej samej grupy Ukrzyżowania. Tezę o wspólnym pochodzeniu tych obiektów z kościoła parafialnego w Ławie powtarzali za nim kolejni badacze¹¹. Rzeźby te nie doczekały się monograficznego opracowania,

⁶ Heise, *Die Bau- und Kunstdenkmäler*, 259–260, Beilage 13, 14, 15.

⁷ Bernhard Schmid, *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Kreises Marienburg* (Danzig: A. W. Kafemann, 1919).

⁸ Bernhard Schmid, *Die Denkmalpflege in der Provinz Westpreussen im Jahre...: Bericht an die Provinzialkommission zur Verwaltung der Westpreussen Provinzialmuseen zu Danzig* (Danzig: A. W. Kafemann, 1904–1920).

⁹ Rzeźby te w literaturze przedmiotu funkcjonują jako zespół obiektów z tej samej belki tęczowej z kościoła parafialnego w Ławie, co jest wynikiem powielanego przez badaczy błędu w rozpoznaniu. Figura św. Jana nie została ujęta w niniejszym artykule – na podstawie przeprowadzonych badań, rozważań styloznawczych i analizy porównawczej postawiono tezę o odmiennym pochodzeniu rzeźb Matki Bożej Bolesnej i św. Jana z Ławy, szerzej zob. Rydelska, „Nierozpoznane rzeźby drewniane,” 36–37.

¹⁰ Bernhard Schmid, „Die gotischen Bildwerke der St. Johanniskirche,” *Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn* 19 (1911): 11.

¹¹ Reinhold Heuer, *Die Werke der bildenden Kunst und des Kunstgewerbes in Thorn bis zum Ende des Mittelalters* (Thorn: W. Lambeck / Buchdruck. der Thorner Ost. Ztg, 1916), 4–5; Szczepny Dettloff, *Rzeźba polska do wieku XVIII* (Warszawa: Wiedza o Polsce, 1932), 553; Bolesław Makowski, *Sztuka na Pomorzu, jej dzieje i zabytki* (Pamiętnik Instytutu Bałtyckiego, t. 9) (Toruń: Wydawnictwo Popierania Nauki, 1932), 47–48; Gwido Chmarzyński, „Sztuka w Toruniu,” w *Dzieje Torunia. Praca zbiorowa z okazji 700-lecia miasta*, red. Kazimierz Tymieniecki (Toruń:

a w większości publikacji, poza pochodzeniem z łańskiej świątyni, zaznaczana była jedynie ich toruńska proveniencja warsztatowa oraz datowanie, ustalone ogólnie na pierwszą połowę XIV wieku¹². Ponadto badacze przedwojenni oglądali rzeźbę Matki Bożej Bolesnej w zakrystii kościoła świętojańskiego w Toruniu, a wizerunek św. Jana w toruńskim Muzeum Miejskim (niem. Stadtmuseum)¹³. Figura Matki Bożej Bolesnej „z Gostkowa” (il. 1) do obiegu naukowego została wprowadzona przez Gwidona Chmarzyńskiego w 1933 roku¹⁴ i omówiona niedługo później przez Karla-Heinza Clasena¹⁵. Od początku jej proveniencja warsztatowa była wiązana z ośrodkiem toruńskim, który czerpać miał inspiracje z warsztatów tzw. Madonn na lwach¹⁶. Gwido Chmarzyński i Karl-Heinz Clasen wskazali kościół parafialny we wsi Gostkowo jako pierwotne miejsce przeznaczenia obiektu, co nie było później kwestionowane. Przez kolejnych trzydzieści lat żaden z badaczy nie wzmiankował tych obiektów. Ich temat powrócił dopiero dzięki współpracy Janiny Kruszelnickiej i Józefa Flika w toruńskim muzeum. Kruszelnicka wprowadziła do literatury tezę o wpływach rzeźby saskiej na formę obiektów „z Ławy”¹⁷ (il. 2 i 5) oraz plastyki erfurckiej na charakter gostkowskiej figury¹⁸ (il. 1). Z kolei pierwsza naukowa wzmianka o figurze Chrystusa Pantokratora z Muzeum Diecezjalnego w Pelplinie (il. 3) ukazała się dopiero w 2000 roku¹⁹

Zarząd Miejski w Toruniu, 1933), 500; Karl-Heinz Clasen, *Die mittelalterliche Bildhauerkunst Deutschordensland Preussen*, cz. 1 (Berlin: Deutscher Verein für Kunstwissenschaft, 1939), 352.

¹² Ze względu na liczne podobieństwa do figury Marii Bolesnej „z Gostkowa” można zaproponować przesunięcie jej datowania na koniec XIV w., zob. Rydelska, „Nierozpoznane rzeźby drewniane,” 40.

¹³ Schmid, „Die gotischen Bildwerke,” 11; Heuer, *Die Werke*, 4–5; Dettloff, *Rzeźba polska*, 553; Makowski, *Sztuka na Pomorzu*, 47–48.

¹⁴ Chmarzyński, „Sztuka w Toruniu,” 500.

¹⁵ Clasen, *Die mittelalterliche Bildhauerkunst*, 198, 315.

¹⁶ Chmarzyński, „Sztuka w Toruniu,” 502; Michał Walicki, *Polska sztuka gotycka: katalog wystawy zorganizowanej przez Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości w Warszawie (kwiecień – maj 1935 roku)* (Warszawa: Instytut Propagandy Sztuki, 1935), 18; Juliusz Starzyński i Michał Walicki, *Dzieje sztuki polskiej* (Warszawa: M. Arct, 1936), 8.

¹⁷ Janina Kruszelnicka i Józef Flik, *Zbiory gotyckiej rzeźby i malarstwa Muzeum Okręgowego w Toruniu* (Toruń: Muzeum Okręgowe w Toruniu, 1968), 69–71.

¹⁸ Kruszelnicka i Flik, *Zbiory gotyckiej rzeźby*, 31–32; Janina Kruszelnicka, *Sztuka gotycka i sala sądowa. Informator o zbiorach i wystawie stałej Muzeum Okręgowego w Toruniu* (Toruń: Muzeum Okręgowe w Toruniu, 1973), 7–8; Janina Kruszelnicka, „Maria Bolesna,” w *Ars sacra: dawna sztuka diecezji toruńskiej: katalog wystawy 5 XI–31 XII 1993 r.* (Toruń: Muzeum Okręgowe w Toruniu, 1993), 35, 40.

¹⁹ Roman Ciecholewski, *Quis ut Deus: Schätze aus dem Diözesanmuseum Pelplin: Kunst zur Zeit des Deutschen Ordens = Skarby Muzeum Diecezjalnego w Pelplinie: sztuka z czasów zakonu krzyżackiego* (Lüneburg: Verl. Norddeutsches Kulturwerk, 2000), 156.

– opublikował ją ks. Roman Ciecholewski, ówczesny kustosz zbiorów, który wskazał na pochodzenie obiektu z kościoła parafialnego w Nowym Mieście Lubawskim. Najpóźniej w badaniach pojawiła się rzeźba Chrystusa w Ogrójcu (il. 4), nieznana i niepublikowana do czasu wystawy „Bilde von Prage. Czeska rzeźba kamienna stylu pięknego około 1400 w państwie krzyżackim w Prusach” w Muzeum Zamkowym Malborku w 2020 roku²⁰.

Te powstałe na terenie dawnej ziemi chełmińskiej figury dość długo pozostawały w cieniu innych problemów badawczych – tzw. kręgu Madonn na lwach (dzieł o tej samej konwencji, rozproszonych w całym państwie krzyżackim, w ziemi chełmińskiej reprezentowanej przez warsztat brodnicki), dzieł stylu pięknego, skupionych przede wszystkim na Pomorzu (na ziemi chełmińskiej zachowały się nieliczne przykłady, m.in. Pieta z Niedźwiedzia) oraz rzeźb z tzw. warsztatu Chrystusa w Grobie. Wzbudziły zainteresowanie dopiero w ostatnich latach, na fali nowo podjętych badań nad sztuką państwa zakonnego XIV i początku XV wieku, zwracając uwagę swymi rozmiarami, ujęciem formalnym i funkcjami.

W 2014 roku Monika Jakubek-Raczkowska wskazała na potencjalne funkcje ewangelizacyjne rzeźby Chrystusa Pantokratora (il. 3), wpisując ją w kontekst ideowy wystroju i wyposażenia nowomiejskiej fary pw. św. Tomasza Apostoła²¹. W tej samej publikacji badaczka poświęciła także uwagę przedstawieniu Matki Bożej Bolesnej „z Gostkowa” (il. 1), które uznała za przykład plastyki przeznaczonej do kościołów wiejskich²². W 2019 roku w pracy magisterskiej Katarzyny Sinorackiej²³, opublikowanej niedługo później²⁴, ta sama figura została uwzględniona w kontekście działalności toruńskiego warsztatu Chrystusa w Grobie. W 2020 roku trzy omawiane w niniejszym tekście

²⁰ Jakubek-Raczkowska i Czapska, *Bilde von Prage*, 103–104.

²¹ Monika Jakubek-Raczkowska, *Tu ergo flecte genua tua. Sztuka a praktyka religijna świeckich w diecezjach pruskich państwa zakonu krzyżackiego do połowy XV wieku* (Pelplin: Bernardinum, 2014), 347–348.

²² Jakubek-Raczkowska, *Tu ergo flecte*, 540–541.

²³ Katarzyna Sinoracka, „Studium zabytkoznawcze gotyckiej Piety z kościoła św. Wawrzyńca w Kijewie Królewskim. Przyczynek do badań nad działalnością warsztatów snycerskich czynnych na przełomie XIV i XV wieku w Toruniu” (praca magisterska, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, 2019), 83–96.

²⁴ Katarzyna Sinoracka, „Gotycka Pieta z kościoła pw. św. Wawrzyńca w Kijewie Królewskim – przyczynek do badań nad warsztatami snycerskimi ziemi chełmińskiej na przełomie XIV i XV wieku,” w *Dziedzictwo Torunia i ziemi chełmińskiej – odkrycia i reinterpretacje*, red. Monika Jakubek-Raczkowska (Studia i materiały z dziedzictwa kulturowego Torunia i regionu, t. 4) (Toruń: Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa „Dom Organizatora,” 2021), 33–49.

rzeźby – Chrystus Pantokrator, Chrystus w Ogrójcu oraz Matka Boża Bolesna „z Gostkowa” – zostały pokazane w nowym świetle na wystawie „Bilde von Prage”²⁵. Monika Jakubek-Raczkowska przypisała te dzieła warsztatowi funkcjonującemu na ziemi chełmińskiej oraz jako pierwsza wskazała na bliskość stylistyczną i formalną wszystkich trzech figur, dopatrując się w nich inspiracji rozwiązaniami charakterystycznymi dla tzw. warsztatów Madonn na lwach. Dla figury z Nowego Miasta Lubawskiego zaproponowała hipotetyczną lokalizację w kościele: przy narożniku w wejściu do prezbiterium lub w strefie portalu. W 2021 roku pisząca te słowa poddała analizie porównawczej owe trzy rzeźby oraz wizerunek Matki Bożej Bolesnej „z Iławy” ze względu na szereg analogii, przede wszystkim podobny sposób opracowania fałd szat²⁶ – uzupełniając tę domniemaną grupę warsztatową o kolejne ogniwo.

Jak wynika z powyższego przeglądu, obiekty omawiane na łamach niniejszego artykułu były wprowadzane do literatury przedmiotu w różnym czasie i wszystkie zostały uznane za dzieła powstałe na terenie ziemi chełmińskiej. Ich proveniencja nieraz określana była błędnie lub – jak w przypadku Chrystusa Ogrójcowego – nie była znana. W zasadzie żadna z figur, poza Madonną „z Gostkowa”, nie doczekała się wnikliwszego opracowania, żadna nie ma monografii; nie poddano ich szczegółowym badaniom archiwalnym ani proveniencyjnym, analizom zabytkoznawczym (strukturalnym) ani porównawczym.

**Próba ustalenia proveniencji figur
na podstawie analizy niepublikowanych materiałów archiwalnych,
archiwalnej dokumentacji fotograficznej
oraz zachowanych źródeł rękopiśmiennych**

Materiały niepublikowane

Punktem wyjścia do przeprowadzenia badań proveniencyjnych było przestudiowanie muzealnych kart obiektów oraz innych dokumentów sporządzonych

²⁵ Jakubek-Raczkowska i Czapska, *Bilde von Prage*, 76–77, 99–100, 103–104, 107–108.

²⁶ Lena Rydelska, „Studium zabytkoznawcze średniowiecznej rzeźby Mater Dolorosa z kościoła p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Gostkowie” (praca licencjacka, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, 2021). Na podstawie tej pracy powstał artykuł poświęcony zagadnieniom proveniencyjnym „gostkowskiej” figury: Lena Rydelska, „Madonna z Gostkowa w zbiorach Muzeum Okręgowego w Toruniu. Uwagi o proveniencji,” *Rocznik Toruński* 49 (2022): 199–214.

w placówkach muzealnych, tj. inwentarzy, dokumentacji konserwatorskich i innych dokumentów, m.in. dotyczących nabycia obiektów.

Karta obiektu dla figury Matki Bożej Bolesnej „z Iławy”²⁷ została sporządzona w latach sześćdziesiątych lub siedemdziesiątych XX wieku, prawdopodobnie przez Janinę Kruszelnicką²⁸. Jak wynika z zamieszczonego w niej opisu, Madonna od 1939 roku stanowiła depozyt z kościoła pw. św. Jana Chrzciciela i Jana Ewangelisty w Toruniu. Niestety nie są uchwytnie dokumentacje przeprowadzonych w tym czasie i wzmiankowanych na karcie muzealnej konserwacji rzeźby.

Losy Madonny Bolesnej „z Gostkowa”²⁹ są stosunkowo dobrze udokumentowane. Za hipotetyczne miejsce jej pierwotnego przeznaczenia w literaturze przedmiotu przyjmowano Gostkowo. W literaturze pojawiały się natomiast rozbieżności dotyczące miejsca jej przechowywania w XX wieku. W grę wchodziły dwa ośrodki – Toruń i Wrocław, gdyż figura była czasowo związana zarówno z Muzeum Okręgowym w Toruniu, jak i z Muzeum Śląskim we Wrocławiu. W celu ustalenia rzeczywistego biegu wydarzeń autorka niniejszej pracy przestudiowała zachowaną dokumentację w obu muzeach. W maju 1964 roku został spisany protokół Komisji Konserwatorskiej Państwowych Zbiorów Sztuki (dalej PZS) na Wawelu na potrzeby transportu obiektów do Muzeum Śląskiego, który miał się odbyć 27 maja tegoż roku³⁰; wypożyczone obiekty miały być eksponowane na wystawie stałej poświęconej śląskiej sztuce średniowiecznej. W protokole w pozycji nr 6, jako depozyt nr 81, została wymieniona omawiana figura maryjna, a w uwagach widnieje adnotacja o przekazaniu obiektu 7 grudnia 1964 roku do Muzeum we Wrocławiu za zgodą dyrektora PZS na Wawelu. Z kolei z 14 listopada 1964 roku pochodzi dokument potwierdzający transport rzeźby z Muzeum Śląskiego we Wrocławiu do Muzeum Okręgowego w Toruniu³¹; figura została wypożyczona toruńskiej placówce do 31 grudnia 1964 roku celem eksponowania na

²⁷ Toruń, Muzeum Okręgowe (dalej: MOT), Dział dokumentacji oraz Dział Sztuki Polskiej i Europejskiej, Muzealna karta obiektu MT/AD.224/SN.

²⁸ Janina Kruszelnicka była wówczas kustoszem w MOT, ponadto naukowo opracowała omawiane obiekty, a informacje z jej przytoczonych publikacji pokrywają się z umieszczonymi w kartach muzealnych.

²⁹ MOT, Muzealna karta obiektu MT/RZ/100/SN.

³⁰ Wrocław, Muzeum Narodowe (dalej: MNWr), Protokół Komisji Konserwatorskiej Państwowych Zbiorów Sztuki na Wawelu z maja 1964 r.

³¹ MNWr, Dokument z 14 XI 1964 r. potwierdzający transport obiektu z Muzeum Śląskiego do MOT.

wystawie sztuki średniowiecznej w Ratuszu staromiejskim. Z kolei w piśmie z 7 grudnia 1964 roku dyrekcja PZS na Wawelu wyraża zgodę na przesunięcie depozytu Madonny Bolesnej do Muzeum Okręgowego w Toruniu pod warunkiem, że pochodzi ona z Gostkowa w powiecie toruńskim, a nie z Gostkowa w powiecie jaworskim³². Następnie 21 grudnia 1964 roku został spisany protokół, z którego wynika, że Muzeum Śląskie przekazało rzeźbę do Muzeum Okręgowego w Toruniu³³. Informacje te pokrywają się z danymi w księdze depozytów Państwowych Zbiorów Sztuki na Wawelu: jako depozyt 81 wymieniono figurę Madonny z Gostkowa, która została przekazana 21 grudnia 1964 roku w depozyt Muzeum Okręgowemu w Toruniu³⁴.

Dla figury Chrystusa Pantokratora przechowywanej w Pelplinie założono dwie karty: jedną – gdy rzeźba była jeszcze na wyposażeniu kościoła parafialnego w Nowym Mieście Lubawskim³⁵, i drugą – gdy została wpisana do inwentarza w pelplińskim Muzeum Diecezjalnym³⁶. W karcie obiektu sporządzonej w 1972 roku przez R. Juraszowa rzeźba Chrystusa Pantokratora opisana została jako figura „niezidentyfikowanego świętego” pochodząca prawdopodobnie z klasztoru w Łąkach Bratiańskich. Z załączonej fotografii wnioskować można, że figura znajdowała się wówczas w nawie południowej kościoła parafialnego pw. św. Tomasza Apostoła w Nowym Mieście Lubawskim. Na tym samym zdjęciu widoczna jest jeszcze, dziś wybrakowana, prawa dłoń Zbawiciela³⁷, której figura nie ma już na fotografii dołączonej do muzealnej karty obiektu sporządzonej w 1994 roku. W zachowanej dokumentacji muzealnej jedyną wartościową informacją dla badań proveniencyjnych jest wzmianka o przekazaniu rzeźby w depozyt pelplińskiej placówki muzealnej w 1987 roku³⁸.

³² MNWr., Pismo dyrekcji PZS na Wawelu z dnia 7 XII 1964 r. w odpowiedzi na pismo Dyrekcji Muzeum Śląskiego we Wrocławiu z 7 XI 1964 r. o przekazaniu depozytu z Muzeum Śląskiego we Wrocławiu do Muzeum Okręgowego w Toruniu.

³³ MNWr, Protokół z 21 XII 1964 r. dotyczący przekazania w depozyt rzeźby Madonny Bolesnej do MOT.

³⁴ Kraków, Muzeum Zamku Królewskiego na Wawelu (dalej: AZKW), Księga depozytów Państwowych Zbiorów Sztuki na Wawelu (dalej: Księga dep. PZS).

³⁵ Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Olsztynie, delegatura w Elblągu, Karta adresowa obiektu ruchomego sporządzona przez R. Juraszowa z 1972 r.

³⁶ Pelplin, Muzeum Diecezjalne (dalej: MDP), Muzealna karta obiektu 10/II/RZ/MDP (prawidłowy zapis numeru inwentarzowego: MDP/RZ/10/II) (dalej: MDP, karta muzealna MDP/RZ/10/II).

³⁷ Dłoń widoczna na fotografii wydaje się nieautentyczna.

³⁸ MDP, karta muzealna MDP/RZ/10/II.

Dokumentacja muzealno-konserwatorska dotycząca figury Chrystusa w Ogrójcu również nie jest obszerna. Z karty muzealnej obiektu³⁹ sporządzonej przez Małgorzatę Todorską wynika, że rzeźba została wpisana do inwentarza 2 sierpnia 1986 roku. Ponadto na podstawie dołączonej fotografii wnioskować można, że była wówczas silnie przemalowana⁴⁰ (nawarstwienia zostały zdjęte dopiero w 2012 roku podczas prac konserwatorskich⁴¹).

W archiwum Instytutu Sztuki Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, wśród nieopublikowanych materiałów przygotowanych do Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce z 1954 roku, znajduje się tom poświęcony województwu olsztyńskiemu, w którym została uwzględniona figura Chrystusa Pantokratora z połowy XIV wieku, stojąca wówczas w kościele parafialnym w Nowym Mieście Lubawskim⁴².

Fotografie archiwalne

Zasób niezwykle ważny dla badań proveniencyjnych stanowią fotografie archiwalne, przechowywane m.in. w archiwum fotograficznym Instytutu Sztuki PAN w Warszawie oraz w Książnicy Kopernikańskiej w Toruniu. Z lat 1911 oraz 1916 pochodzą fotografie, na których uwieczniono figurę Matki Bożej Bolesnej „z Ławy” znajdującą się wtedy w kościele pw. św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty w Toruniu; rzeźba do fotografii została ustawiona na ławce przy wejściu do zakrystii⁴³ (il. 6: a–b, il. 7). W 1916 roku w kaplicy w kościele parafialnym w Brodnicy została sfotografowana figura Chrystusa w Ogrójcu⁴⁴ – co wydaje się niezwykle ważnym ustaleniem, ponieważ proveniencja tej rzeźby była dotąd zupełnie nieznana (il. 8). Madonna Bolesna „z Gostkowa” też została uchwycona na przedwojennej fotografii: stoi na posadzce w kościele parafialnym w tym mieście (il. 9), obok rzeźby

³⁹ MDP, karta muzealna MDP/RZ/10/II.

⁴⁰ Brak dokumentacji z przeprowadzonej konserwacji.

⁴¹ MDP, Dział Dokumentacji, Dokumentacja konserwatorska rzeźby Chrystusa w Ogrójcu z Muzeum Diecezjalnego w Pelplinie z 2012 r. Badania oraz prace konserwatorskie przeprowadzili Agnieszka Przepióra, Michał Ziemkiewicz i Adam Cupa w konsultacji z Juliuszem Raczkowskim i Jarosławem Rogózem.

⁴² Warszawa, Archiwum Instytutu Sztuki Polskiej Akademii Nauk (dalej: IS PAN), nr inw. 59, 1954, 52, Materiały zebrane przez Olgierda Zagórowskiego i Ignacego Trybowskiego do Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce, woj. olsztyńskie, powiat Nowe Miasto.

⁴³ IS PAN, Archiwum fotograficzne, Teka 6 nr 24, Książnica Miejska im. Mikołaja Kopernika w Toruniu, klisze nr 2505, 33247.

⁴⁴ IS PAN, Archiwum fotograficzne, klisza nr 33107.

przedstawiającej św. Jana Ewangelistę i innej, niezidentyfikowanej Madonny Bolesnej⁴⁵.

Cenne fotografie, na których zostały uwiecznione rzeźby Chrystusa w Ogrójcu w zbiorach biskupich w Pelplinie oraz Madonny Bolesnej w Gostkowie znajdują się w Deutsches Dokumentations Zentrum für Kunstgeschichte – Bildarchiv Foto Marburg⁴⁶.

Źródła rękopiśmienne

Na potrzeby badań proveniencyjnych oraz w celu ustalenia dalszych losów obiektów autorka przeprowadziła obszerną kwerendę archiwalną. Ze względu na sugerowane w literaturze przedmiotu hipotetyczne miejsca przeznaczenia (oryginalną proveniencję) rzeźb oraz wzmianki o ich późniejszych dziejach, kwerenda objęła zespoły przechowywane w Archiwum Diecezjalnym w Pelplinie, Archiwum Akt Dawnych Diecezji Toruńskiej, Archiwum Państwowym na Wawelu, Archiwum Państwowym w Bydgoszczy, w Muzeum Okręgowym w Toruniu, Muzeum Narodowym we Wrocławiu oraz Muzeum Diecezjalnym w Pelplinie. W trakcie badań źródłowych zostały przestudiowane zapiski dotyczące historycznego wyposażenia fary staromiejskiej w Toruniu oraz kościołów parafialnych w Brodnicy, Iławie, Gostkowie i Nowym Mieście Lubawskim.

Analizie poddano wizytacje kościoła świętojańskiego w Toruniu przeprowadzone za rządów biskupa Michała Działyńskiego w 1645 roku⁴⁷, wizytacje generalne biskupa Andrzeja Leszczyńskiego kościołów w Gostkowie i Brodnicy z 1647 roku⁴⁸, wizytacje dekanalne kościoła pw. św. Tomasza Apostoła w Nowym Mieście Lubawskim z 1681 roku⁴⁹, wizytacje generalne biskupa Teodora Potockiego kościoła farnego w Toruniu oraz kościołów parafialnych w Gostkowie, Nowym Mieście Lubawskim i Brodnicy z 1706 roku⁵⁰, protokoły wizytacji generalnych biskupa Feliksa Kretkowskiego dotyczące Torunia, Gostkowa oraz Brodnicy z lat 1724–1730⁵¹, a także wizytacje dekanalne

⁴⁵ IS PAN, Archiwum fotograficzne, klisza nr 2403.

⁴⁶ Marburg, Deutsches Dokumentationszentrum für Kunstgeschichte – Bildarchiv Foto Marburg (dalej: Bildarchiv Foto Marburg), zdjęcia nr 189 o10, 189 o11, 189 o72.

⁴⁷ Pelplin, Archiwum Diecezjalne (dalej: ADP), C 13, Wizytacja bp. Michała Działyńskiego z 1645 r.

⁴⁸ ADP, C 016, Wizytacja bp. Andrzeja Leszczyńskiego z 1647 r.

⁴⁹ ADP, C 22, Wizytacja kościoła pw. św. Tomasza Apostoła w Nowym Mieście Lubawskim z 1681 r.

⁵⁰ ADP, C 033, Wizytacja bp. Teodora Potockiego z 1706 r.

⁵¹ ADP, C 038, Wizytacja bp. Feliksa Kretkowskiego z lat 1724–1730.

kościółów w Brodnicy i Nowym Mieście Lubawskim z 1724 roku⁵², wizytacje dekanalne spisane przez kanonika katedralnego chełmińskiego Mateusza Dziemińskiego dla kościoła pw. św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty w Toruniu z 1731 roku⁵³, wizytacje generalne biskupa Stanisława Leskiego dla Gostkowa i Brodnicy z lat 1749–1756⁵⁴, wizytacje generalne kościoła świętojańskiego w Toruniu wraz z inwentarzami z lat 1774–1814⁵⁵, inwentarze tabelaryczne kościoła pw. św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty w Toruniu z lat 1815–1929⁵⁶ oraz Akta Konserwatora Diecezjalnego dotyczące strat wojennych z lat 1939–1946⁵⁷.

W 1672 roku w wizytacji przeprowadzonej za czasów biskupa Andrzeja Olszowskiego, opublikowanej w serii „Fontes” w 1904 roku, wzmiankowana jest figura Chrystusa w Ogrójcu znajdująca się przy ołtarzu św. Krzyża w kościele parafialnym w Brodnicy⁵⁸. Najstarszym uchwytnym dokumentem, w którym odnotowano rzeźbę przedstawiającą Chrystusa Pantokratora, jest wizytacja kościoła pw. św. Tomasza Apostoła w Nowym Mieście Lubawskim, spisana w 1681 roku. Wizytator wymienił w niej „Christi Salvatori Statua”, która wówczas znajdowała się przy pierwszym filarze od wschodu po północnej stronie kościoła⁵⁹. Jest to szczególnie cenna zapiska, bo przeznaczenie i funkcja tej wyjątkowej rzeźby były przedmiotem dyskusji w literaturze; choć nie ma pewności, że figura stała przy filarze od początku, zapis wspiera pojawiające się hipotezy w tym zakresie⁶⁰. Rzeźba jest uchwytna także w wizytacji sporządzonej z polecenia biskupa Feliksa Kretkowskiego; znajdowała się wówczas w kruchcie nowomiejskiego kościoła parafialnego⁶¹. W tej samej wizytacji, w opisie wyposażenia kościoła parafialnego w Brodnicy wzmiankowana jest

⁵² Toruń, Archiwum Akt Dawnych Diecezji Toruńskiej (dalej: AADDT), P. 11. 143, Wizytacja bp. Feliksa Kretkowskiego z 1724 r.

⁵³ AADDT, 42, Wizytacja kanonika katedralnego chełmińskiego Mateusza Dziemińskiego z 1731 r.

⁵⁴ ADP, C 054, Wizytacja bp. Stanisława Leskiego z lat 1749–1756.

⁵⁵ AADDT, 44, Liber visitationum generalium, Katedra – Toruń.

⁵⁶ AADDT, 37, Inwentarze kościoła pw. św. Jana Chrzciciela i Jana Ewangelisty w Toruniu z lat 1815–1929.

⁵⁷ ADP, Akta Konserwatora Diecezjalnego, C 15, C 16, C 17, Straty wojenne 1939–1946 materialne.

⁵⁸ *Visitationes episcopatus Culmensis Andrea Olszowski Episcopo A. 1667–72 factae* (Fontes 8) (Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu, 1904), 513.

⁵⁹ ADP, C 22, Wizytacja kościoła pw. św. Tomasza Apostoła w Nowym Mieście Lubawskim z 1681 r., k. 1.

⁶⁰ Pierwszą hipotezę o pierwotnym miejscu i funkcji figury Chrystusa Pantokratora w przestrzeni sakralnej postawiła Jakubek-Raczkowska, *Tu ergo flecte*, 347–348.

⁶¹ AADDT, 44, Liber visitationum generalium, Katedra – Toruń.

drewniana figura Chrystusa w Ogrójcu, niegdyś znajdująca się „przy drugim ołtarzu”⁶² (prawdopodobnie ołtarzu św. Krzyża).

Ze względu na powszechne w kościołach występowanie grup Ukrzyżowania oraz brak opisów poszczególnych obiektów pozwalających na ich identyfikację w dokumentach źródłowych, nie jest w zasadzie możliwe, aby przedstawienia obu Madonn Bolesnych utożsamić z wizerunkami wymienianymi w wizytacjach i inwentarzach kościelnych. Grupa Ukrzyżowania w gostkowskim kościele parafialnym jest wzmiankowana m.in. w wizytacji z czasów biskupa Stanisława Leskiego, z lat 1749–1756⁶³. Figury asysty spod krzyża z toruńskiej fary staromiejskiej wymienione zostały w wizytacji kanonika katedralnego chełmińskiego Mateusza Dziemińskiego z 1731 roku⁶⁴, w poszycie Liber visitationum generalium⁶⁵, w inwentarzu z 1819 roku⁶⁶, w inwentarzu tabelarycznym z 1842 roku⁶⁷, w inwentarzu z 1928 roku⁶⁸, a także w inwentarzu z 1929 roku⁶⁹.

Z analizy dokumentów źródłowych z czasów nowożytnych płyną konkretne wnioski. Rzeźba przedstawiająca Chrystusa w Ogrójcu była odnotowana w kościele pw. św. Katarzyny w Brodnicy w 1672 roku (przy ołtarzu pw. św. Krzyża), a następnie w 1724 roku (wówczas stała już w innym, niewymienionym w wizytacji miejscu). Figura Chrystusa Pantokratora od 1681 roku jest uchwytna w kościele parafialnym w Nowym Mieście Lubawskim (w 1681 roku – przy pierwszym filarze od wschodu po północnej stronie kościoła; w 1724 roku – w kruchcie). Figury Matki Bożej Bolesnej „z Gostkowa” oraz „z Ławy” tylko hipotetycznie mogą być wiązane z konkretnymi świątyniami – brak źródłowych informacji, które poświadczyłyby, że Madonna „z Ławy” znajdowała się w kościele pw. św. Jana Chrzciciela i Jana Ewangelisty w Toruniu w średniowieczu lub nowożytności; nie ma żadnych przesłanek wskazujących na obecność rzeźby Madonny „z Gostkowa” w kościele parafialnym w tej wsi⁷⁰.

⁶² AADDT, 44, Liber visitationum generalium, Katedra – Toruń.

⁶³ ADP, C 054, Wizytacja bp. Stanisława Leskiego z lat 1749–1756, k. 108–109.

⁶⁴ AADDT, 42, Wizytacja kanonika katedralnego chełmińskiego Mateusza Dziemińskiego z 1731 r.

⁶⁵ AADDT, 44, Liber visitationum generalium, Katedra – Toruń.

⁶⁶ AADDT, 37, Inwentarze kościoła pw. św. Jana Chrzciciela i Jana Ewangelisty w Toruniu z lat 1815–1929 (dalej: Inwentarze katedra), inwentarz z 1819 r.

⁶⁷ AADDT, 37, Inwentarze katedra, inwentarz z 1842 r.

⁶⁸ AADDT, 37, Inwentarze katedra, inwentarz z 1928 r.

⁶⁹ AADDT, 37, Inwentarze katedra, inwentarz z 1929 r.

⁷⁰ Rzeźba jest przede wszystkim zbyt duża jak na gabaryty wiejskiej świątyni, ponadto na belce tęczowej znajduje się tam inna, również XIV-wieczna grupa Ukrzyżowania, znacznie mniejszych rozmiarów.

Najnowsza historia omawianej grupy figur również nie jest w pełni uchwytna. Wątpliwości budzi nawet „status” Matki Bożej Bolesnej „z Gostkowa”: ścięcie dolnej partii figury oraz wymiana postumentu na przełomie XVIII i XIX wieku⁷¹ mogą świadczyć o zmianie jej funkcji. Pozostaje nierozstrzygnięte, w jaki sposób i w jakim celu znalazła się w kościele parafialnym w Gostkowie. Nie ma jednak wątpliwości, że w 1934 roku trafiła do Torunia, do pracowni konserwatorskiej Władysława Podlaszewskiego⁷², a następnie wyjechała na wystawę „Polska sztuka gotycka” do Warszawy⁷³. Co stało się później: czy ze stolicy wróciła do Torunia, do Gostkowa, czy może od razu została zabezpieczona przed wojną? Za powrotem do gostkowskiej świątyni przemawia fakt, że widział ją tam przed 1939 rokiem Karl-Heinz Clasen⁷⁴, nie zachowały się ponadto żadne dokumenty, które wskazywałyby na przekazanie jej do Torunia. Według najbardziej prawdopodobnego scenariusza figurę wywieziono bezpośrednio z Gostkowa na Wawel, skąd trafiła do składnicy PZS, później jako depozyt do Muzeum Śląskiego, a następnie do Muzeum Okręgowego w Toruniu.

Losy figury Chrystusa Pantokratora nie są zawiłe. Aż do 1987 roku⁷⁵ znajdowała się w kościele pw. św. Tomasza Apostoła w Nowym Mieście Lubawskim, z biegiem dziejów zmieniało się tylko jej usytuowanie w przestrzeni sakralnej: pierwszym uchwytnym miejscem był filar w pobliżu ambony, kolejnym kruchta kościoła.

Żadne źródła (poza zachowaną fotografią archiwalną przechowywaną w Instytucie Sztuki PAN, il. 9) nie dają podstaw do ustalenia dziejów rzeźby Chrystusa w Ogrójcu w XX wieku. Można domniemywać, że pod koniec lat dwudziestych została przeniesiona z Brodnicy do pałacu biskupiego w Pelplinie⁷⁶, zapewne decyzją bp. Stanisława Okoniewskiego, który w 1926 roku nakazał sporządzenie inwentarza najcenniejszych zabytków sztuki z terenów diecezji⁷⁷. Figura nie została odnotowana w *Zarysie historyczno-statystycznym* diecezji wśród elementów wyposażenia kościoła – być może już jej tam

⁷¹ Potwierdzają to badania dendrochronologiczne wykonane na Wydziale Sztuk Pięknych UMK przez Barbarę Gmińską-Nowak w 2021 r.

⁷² MOT, Muzealna karta obiektu MT/RZ/100/SN.

⁷³ MOT, Muzealna karta obiektu MT/RZ/100/SN.

⁷⁴ Clasen, *Die mittelalterliche Bildhauerkunst*, 198, 315.

⁷⁵ MDP, Karta muzealna MDP/RZ/10/II.

⁷⁶ Bildarchiv Foto Marburg, Zdjęcie przedwojenne, nr 189 o10 oraz 189 o11.

⁷⁷ MDP, ostatnia modyfikacja kwiecień 2024, <http://www.muzeum.diecezja.org/muzeum/nasze-zbiory/historia/>

nie było⁷⁸. Bp Okoniewski od 1928 roku pozyskiwał zabytki sztuki sakralnej, w tym także średniowieczne, z kościołów diecezji i umieszczał je w swojej rezydencji⁷⁹. W niewiadomych okolicznościach rzeźba znalazła się w muzeum, gdzie trafiła do magazynu jako zabytek bez większej wartości. „Światło dzienne” ujrzała w 2012 roku, gdy została zidentyfikowana jako obiekt gotycki i przeszła konserwację zachowawczą, a od 2015 roku jest pokazywana na wystawie stałej w Muzeum Diecezjalnym w Pelplinie.

Najnowsza historia figury Matki Bożej Bolesnej „z Ławy” również jest słabo uchwytna, pozostaje w zasadzie w sferze domniemań. Rzeźba została uwieczniona na fotografiach archiwalnych wykonanych w zakrystii kościoła pw. św. Jana Chrzyciela i św. Jana Ewangelisty w Toruniu w latach 1911–1916 (il. 6, 7, 8). Możliwe, że znajdowała się w tej świątyni już wcześniej, a podczas modernizacji wyposażenia w okresie nowożytnym lub za rządów proboszcza Emila Schmei, w końcu XIX lub na początku XX wieku, została przeniesiona do zakrystii. Niestety, zapiski w objętych kwerendą inwentarzach nie dają podstaw, aby przypuszczać, że ta figura maryjna od początku należała do wystroju toruńskiej fary. Z całą pewnością można jednak stwierdzić, że nie znajdowała się w kościele parafialnym w Ławie, a w literaturze miejsce to pojawia się ze względu na jej wtórne zestawienie z przedstawieniem św. Jana i krucyfiksem z tego miasta. Do toruńskiej placówki muzealnej dzieło trafiło jako depozyt, najpewniej krótko przed 1939 rokiem, gdyż jest już wtedy wymieniane jako eksponat muzealny⁸⁰.

Po przeprowadzeniu badań proveniencyjnych należy jednoznacznie stwierdzić, że każda z omawianych rzeźb pochodziła z innej świątyni i pełniła odmienną funkcję w przestrzeni sakralnej. Madonna Bolesna „z Gostkowa”

⁷⁸ *Diecezja chełmińska: zarys historyczno-statystyczny* (Pelplin: Kuria Biskupia, 1928), 117.

⁷⁹ Podczas wojny obiekty te zostały zapakowane w skrzynie i przewiezione do Torunia, gdzie miały znaleźć schronienie w bunkrze Batalionu Balonowego. Po przejęciu dokumentacji przez wojska niemieckie wszystkie skrzynie zostały w 1940 r. wywiezione do Berlina. Całość zasobu po pokazaniu na wystawie w Kaiser-Friedrichs-Museum została przetransportowana do Gdańska i według zachowanego pisma miała po zakończeniu wojny zostać zwrócona do Pelplina. Figura Chrystusa w Ogrójcu nie została wymieniona w wykazie materialnych strat wojennych z lat 1939–1946 z terenu diecezji, ADP, Akta Konserwatora Diecezjalnego, C 15, C 16, C 17, Straty wojenne 1939–1946 materialne.

⁸⁰ Bydgoszcz, Archiwum Państwowe, 6/4/0/8.2.8.2/26799, Opis zabytków miasta Torunia z lat 1934–1939, k. 25.

i Madonna Bolesna „z ławy” najprawdopodobniej stanowiły element grup Ukrzyżowania, Chrystus Pantokrator z Nowego Miasta Lubawskiego był powiązany z architekturą kościoła farnego pw. św. Tomasza, natomiast Chrystus w Ogrójcu z Brodnicy funkcjonował jako figura dewocyjna, wpisująca się w idee ruchu *devotio moderna*.

Wyniki kwerendy archiwalnej oraz analizy źródeł rękopiśmiennych i dokumentacji fotograficznej umożliwiły weryfikację wcześniejszych – często błędnych hipotez oraz doprecyzowanie późniejszych losów tych obiektów. Szczególnie istotne okazało się zidentyfikowanie miejsc funkcjonowania rzeźb w nowożytności (Nowe Miasto Lubawskie, Brodnica). W świetle przedstawionych analiz wyraźnie rysuje się potrzeba większej ostrożności w przypisywaniu dziełom sztuki sakralnej ich „domniemanych” miejsc pochodzenia. Jak pokazuje przypadek figury Madonny Bolesnej „z Gostkowa”, utożsamianie ostatniego miejsca przechowywania z miejscem pierwotnego przeznaczenia może prowadzić do trwałych błędów w literaturze naukowej; podobne tendencje obserwujemy w odniesieniu do innych rzeźb z regionu (i nie tylko). Ostatecznie przedstawiony wywód przekonuje, że procesy historyczne – wojny, zmiany konfesyjne, przemieszczenia – w sposób zasadniczy wpływały na utratę przez dzieła sztuki pierwotnego kontekstu, potęgując tym samym trudności, z jakimi dziś mierzą się badacze.

Aneks źródłowy

Dokumenty mające znaczenie dla próby ustalenia proveniencji badanych obiektów

1

Oryginał: *Archiwum Diecezjalne w Pelplinie, sygn. C 22, Wizytacja kościoła pw. św. Tomasza Apostoła w Nowym Mieście Lubawskim.*

Chrystus Pantokrator, 1681 r. – *Wizytacja kościoła pw. św. Tomasza Apostoła w Nowym Mieście Lubawskim z 1681 r., k. 2.*

In columnam as partem australem (?) audente chorum locata est imago picta Beati. SSmae Virginis Mariae dolorosa Statue formam integri hominis exequantis, circa alteran columnam lokata est imago Christi Salvationis Statuam quoq hominis integri adaequans inscriptione Ego sum via veritas et vita nemo venit ad Patrem nisi per me.

2

Oryginał: *Archiwum Akt Dawnych Diecezji Toruńskiej, sygn. P. 11. 143, Wizytacja bp. Feliksa Kretkowskiego.*

Chrystus w Ogrójcu, 1724 r. – Wizytacja bp. Feliksa Kretkowskiego z 1724 r., k. 267.

Altare 2dum quondam signabat figura sculpta Christi in horto orantis contubernio Euftrat applicatum missarucc [...] quator tempo rum solennitatem absolvebat sed h(?)de devotio caritate orthodoxum refriquit, pro nune in hoc altari imago transfigurationis Xti Dni lokata. Decoratum et imauratum hocce altare in Anno 1790no [...].

Chrystus Pantokrator, 1724 r. – Wizytacja bp. Feliksa Kretkowskiego z 1724 r., k. 168.

Imago quoqe (?) M. Equitis Dracunem perimentis ad ingresum Ecclesiae majoris porte (?) posita. (?)bulum adjacens Ecclesiae, Salido (?) muro etin et lapis (?)asservanda aqvia benedicta hoc imago Salvatoris Sculpta Majuscula et Crucifixionis (?) imagines vetyfioris pictura elegantsi [...].

3

Oryginał: *Archiwum Instytutu Sztuki Polskiej Akademii Nauk, Olgierd Zagórowski, Ignacy Trybowski, Materiały do Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce, woj. Olsztyńskie, powiat Nowe Miasto, nr inw. 59.*

Chrystus Pantokrator, 1954 r. – Materiały do Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce, zebrane przez Olgierda Zagórowskiego i Ignacego Trybowskiego, s. 52.

Figury: 1. Chrystusa błogosławiącego gotycka poł. w. XIV; 2. Opłakiwanie Chrystusa kamienna gotycka ok. 1400, na postumencie zapewne [w.] XVII; 3. Bóg Ojciec w postawie siedzącej gotycka ok. 1400; 4. Grupa Chrystusa niosącego krzyż z Szymonem Cyrenejczykiem gotycka w[.] XIV/XV, pochodząca z klasztoru w Łąkach, restaurowana 1952; 5. Świętego z książką (Pawła?) gotycka 1 poł. w. XV; Chrystusa z grobu gotycka 1 poł. w. XV; 7. płaskorzeźbiona scena Chrystusa z niewiernym Tomaszem gotycka z 2 poł. w. XV; 8. grupa z tęczy Chrystusa na krzyżu, Matki Boskiej i św. Jana Ewang. późnogotyckie ok. 1500 [...].

Il. 1. Toruń, Muzeum Okręgowe, Matka Boża Bolesna „z Gostkowa”,
MT/Rz/100/SN. Fot. J. Raczkowski

Il. 2. Toruń, Muzeum Okręgowe, Matka Boża Bolesna „z Ławy”, MT/Ad.224/SN.
Fot. J. Raczkowski

II. 3. Pelplin, Muzeum Diecezjalne, Chrystus Pantokrator / *Salvator Mundi* z Nowego Miasta Lubawskiego, MDP/RZ/10/II. Fot. J. Raczkowski

Il. 4. Pelplin, Muzeum Diecezjalne, Chrystus w Ogrójcu z Brodnicy,
MDP/RZ/110/I. Fot. J. Raczkowski

Il. 5. Toruń, Muzeum Okręgowe, Święty Jan Ewangelista „z ławy”, MT/Rz/3/SN.
Fot. J. Raczkowski

A full-length sculpture of a standing female figure, likely a saint or Madonna, wearing a long, flowing robe and a hood. The figure has her hands clasped in prayer. The sculpture is made of a light-colored material, possibly stone or plaster, and shows signs of wear and discoloration.

Dr. Johann Neum
Take 26
V: 24

13.11.19
-12

12.9 cm lang, 4.5 cm hoch. Die Spitze abgeflacht, aber deutliche hintere Querspitze.
abgeflacht, aber auch, deutliche hintere Querspitze.
Die Spitze ist aus 2 Teilen aus, einem 1. Teil, abgeflacht, und
einem 2. Teil, abgeflacht, aber auch, deutliche hintere Querspitze.
Mittel klein

1. Teil abgeflacht, aber auch, deutliche hintere Querspitze.
2. Teil abgeflacht, aber auch, deutliche hintere Querspitze.

I₃

Mappe 11 Nr. 14. Handl. Figas

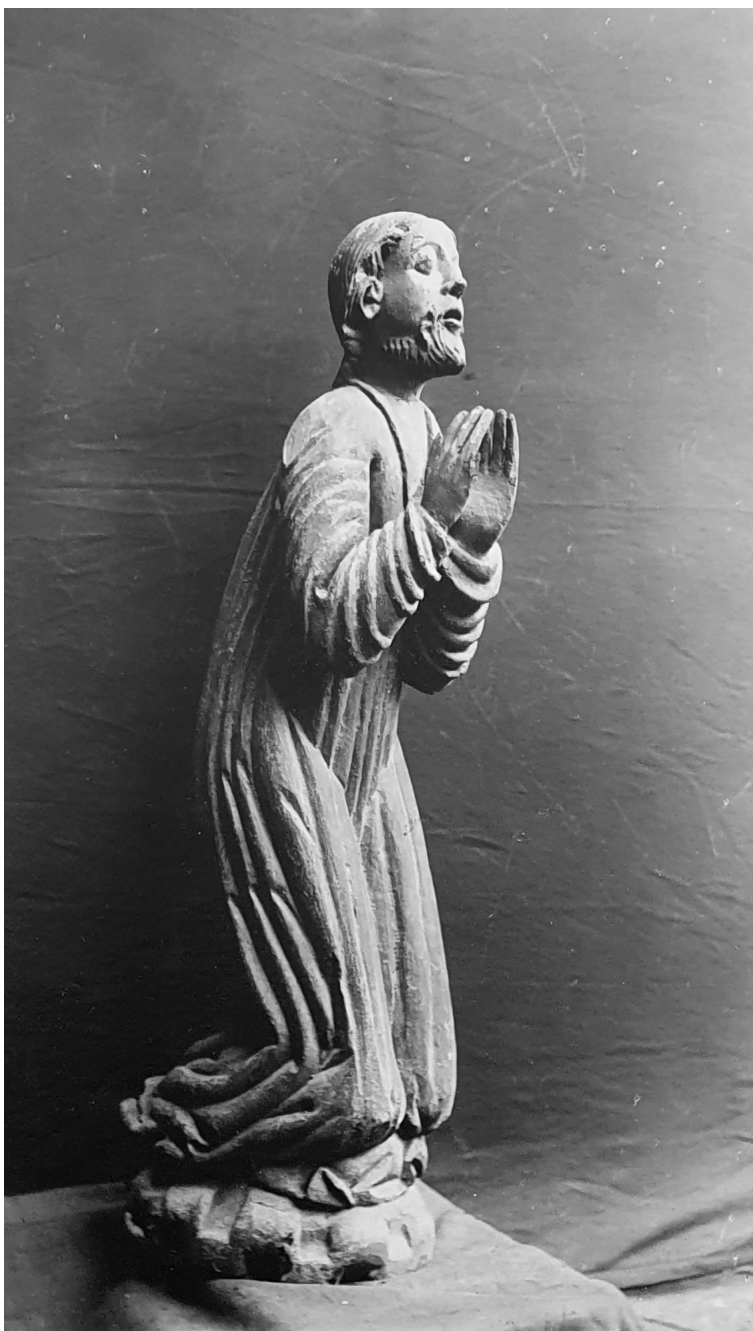
STADT- UND
LAND- VERMESSUNG
WÜRZBURG

Take 64-24

II. 6. Toruń, Książnica Kopernikańska, Matka Boża Bolesna „z Hawy”, zdjęcie archiwalne z 1911 r.
Fot. Książnica Kopernikańska w Toruniu, Teka 6 nr 24
a – awers fotografii, b – odwrocie karty inwentaryzacyjnej

Il. 7. Warszawa, Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, Matka Boża Bolesna „z ławy”, zdjęcie archiwalne z 1916 r. Fot. Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, klisza nr 33247

Il. 8. Warszawa, Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, Chrystus w Ogrójcu z Brodnicy, zdjęcie archiwalne z 1916 r. Fot. Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, klisza nr 33107

Il. 9. Warszawa, Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, pierwsza z lewej – Matka Boża Bolesna „z Gostkowa”, stan przed II wojną światową. Fot. Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, klisza nr 2403

Bibliografia

- Bandurska, Zofia, Dariusz Kacprzak, Piotr Kosiewski, Maria Romanowska-Zadrożna, Bożena Steinborn, i Magdalena Tarnowska. „Badania proveniencyjne muzealiów pod kątem ich ewentualnego pochodzenia z własności żydowskiej.” *Muzealnictwo* 53 (2012): 14–26.
- Binnebesel, Wiktor. „Późnogotycka rzeźba snycerska na dawnej ziemi chełmińskiej po 1466 roku.” Rozprawa doktorska, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Toruń 2025.
- Chmarzyński, Gwido. „Sztuka w Toruniu.” W *Dzieje Torunia. Praca zbiorowa z okazji 700-lecia miasta*, red. Kazimierz Tymieniecki, 469–544. Toruń: Zarząd Miejski w Toruniu, 1933.
- Ciecholewski, Roman. *Quis ut Deus: Schätze aus dem Diözesanmuseum Pelplin: Kunst zur Zeit des Deutschen Ordens* = Skarby Muzeum Diecezjalnego w Pelplinie: sztuka z czasów zakonu krzyżackiego. Lüneburg: Verl. Norddeutsches Kulturwerk, 2000.
- Clasen, Carl Heinz. *Die mittelalterliche Bildhauerkunst Deutschordensland Preussen*. Cz. 1. Berlin: Deutscher Verein für Kunstwissenschaft, 1939.
- Dettloff, Szczęśny. *Rzeźba polska do wieku XVIII*. Warszawa: Wiedza o Polsce, 1932.
- Folga-Januszewska, Dorota. „Muzea w Polsce 1989–2008. „Stan, zachodzące zmiany i kierunki rozwoju muzeów w Europie oraz rekomendacje dla muzeów polskich.” Raport opracowany na zlecenie Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, 2008.
- Heise, Johann. *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen*. Cz. 2 *Kulmerland und Löbau*. Danzig: A. W. Kafemann, 1884.
- Heuer, Reinhold. *Die Werke der bildenden Kunst und des Kunstgewerbes in Thorn bis zum Ende des Mittelalters*. Toruń: W. Lambeck / Buchdruck. der Thorner Ostd. Ztg, 1916.
- Jakubek-Raczkowska, Monika. *Plastyka średniowieczna od XIII do XVI wieku. Katalog wystawy stałej Muzeum Narodowego w Gdańsku*. Gdańsk: Muzeum Narodowe w Gdańsku, 2007.
- Jakubek-Raczkowska, Monika. *Tu ergo flecte genua tua. Sztuka a praktyka religijna świec- kich w diecezjach pruskich państwa zakonu krzyżackiego do połowy XV wieku*. Pelplin: Bernardinum, 2014.
- Jakubek-Raczkowska, Monika, i Monika Czapska. *Bilde von Prage. Czeska rzeźba ka- mienna stylu pięknego około 1400 w państwie krzyżackim w Prusach. Katalog wystawy w Muzeum Zamkowym w Malborku*. Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku, 2020.
- Jakubek-Raczkowska, Monika, i Juliusz Raczkowski. „Gotycka figura Chrystusa w Grobie i jej miejsce w przestrzeni liturgicznej kościoła Franciszkanów w Toruniu.” W *Dzieje i skarby kościoła Mariackiego w Toruniu. Materiały z konferencji przygotowanej przez Toruński Oddział SHS przy współpracy Instytutu Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa UMK*, red. Katarzyna Kluczwajd, 181–202. Toruń: Towarzystwo Naukowe Organi- zacji i Kierownictwa „Dom Organizatora,” 2005.

- Jakubek-Raczkowska, Monika, i Juliusz Raczkowski. „Gotyckie rzeźby z kościoła w Świerczynkach. Przyczynek do badań nad średniowiecznym dziedzictwem Torunia.” W *Stare i nowe dziedzictwo Torunia*, red. Juliusz Raczkowski, 108–125 (Studia i Materiały z Dziedzictwa Kulturowego Torunia i Regionu, 1). Toruń: Wydzał Sztuk Pięknych UMK w Toruniu, 2013.
- Jakubek-Raczkowska, Monika, Juliusz Raczkowski, i Piotr Oliński. *Księga klasztorów ziemi chełmińskiej*. T. 1 *Chełmno*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2019.
- Kruszelnicka, Janina. „Maria Bolesna.” W *Ars sacra: dawna sztuka diecezji toruńskiej: katalog wystawy 5 XI–31 XII 1993 r.*, red. Michał Woźniak, 35. Toruń: Muzeum Okręgowe w Toruniu, 1993.
- Kruszelnicka, Janina. *Sztuka gotycka i sala sądowa. Informator o zbiorach i wystawie stałej Muzeum Okręgowego w Toruniu*. Toruń: Muzeum Okręgowe w Toruniu, 1973.
- Kruszelnicka, Janina, i Józef Flik. *Zbiory gotyckiej rzeźby i malarstwa Muzeum Okręgowego w Toruniu*. Toruń: Muzeum Okręgowe w Toruniu, 1968.
- Lewandowska, Anna, Karolina Zalewska, i Katarzyna Zielińska. *ABC. Podstawy prowadzenia badań provenienencyjnych. Szkolenie Narodowego Instytutu Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów* (Szkolenia Narodowego Instytutu Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów, t. 9). Warszawa: NIMOZ, 2015, https://www.nim.gov.pl/files/publications/24/ABC_Prowieniecia_internet.pdf (dostęp 4 października 2025).
- Makowski, Bolesław. *Sztuka na Pomorzu, jej dzieje i zabytki* (Pamiętnik Instytutu Bałtyckiego, t. 9). Toruń: Wydawnictwo Popierania Nauki, 1932.
- Olkowski, Roman. „O badaniu proveniencji muzealiów [w Muzeum Narodowym w Warszawie].” *Muzealnictwo* 53 (2012): 27–37.
- Piekarski, Kazimierz. „O zadaniach i metodzie badań provenienencyjnych.” *Przegląd Biblioteczny* 3, z. 3 (1929): 388–415.
- Raczkowski, Juliusz. *Monumentalne zespoły Kolegium Apostolskiego na terenie dawnego państwa zakonnego w Prusach*. Pelplin: Bernardinum, 2013.
- Romanowska-Zadrożna, Maria. „Badania provenienencyjne, czyli habent sua fata artis opera.” *Muzealnictwo* 53 (2012): 12–13.
- Romanowska-Zadrożna, Maria. „Badania provenienencyjne w Europie i Stanach Zjednoczonych.” *Muzealnictwo* 56 (2015): 134–149.
- Romanowska-Zadrożna, Maria. „Badania provenienencyjne w Polsce (część 1).” *Muzealnictwo* 57 (2016): 134–148.
- Romanowska-Zadrożna, Maria. „Badania provenienencyjne w Polsce (część 2).” *Muzealnictwo* 58 (2017): 172–184.
- Rydelska, Lena. „Madonna z Gostkowa w zbiorach Muzeum Okręgowego w Toruniu. Uwagi o proveniencji.” *Rocznik Toruński* 49 (2022): 199–214.
- Rydelska, Lena. „Nierozpoznane rzeźby drewniane z terenów ziemi chełmińskiej. Przyczynek do badań nad czternastowiecznymi warsztatami snycerskimi w państwie zakonnym w Prusach.” Praca magisterska, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, 2023.

- Rydelska, Lena. „Studium zabytkoznawcze średniowiecznej rzeźby Mater Dolorosa z kościoła pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Gostkowie.” Praca licencjacka, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, 2021.
- Schmid, Bernhard. *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Kreises Marienburg*. Danzig: A. W. Kafemann, 1919.
- Schmid, Bernhard. *Die Denkmalpflege in der Provinz Westpreussen im Jahre...: Bericht an die Provinzialkommission zur Verwaltung der Westpreussen Provinzialmuseen zu Danzig*. Danzig: A. W. Kafemann, 1904–1920.
- Schmid, Bernhard. „Die gotischen Bildwerke der St. Johanniskirche.” *Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn* 19 (1911): 2–11.
- Sinoracka, Katarzyna. „Gotycka Pieta z kościoła pw. św. Wawrzyńca w Kijewie Królewskim – przyczynek do badań nad warsztatami snycerskimi ziemi chełmińskiej na przełomie XIV i XV wieku.” W *Dziedzictwo Torunia i ziemi chełmińskiej – odkrycia i reinterpretacje*, red. Monika Jakubek-Raczkowska, 33–49 (Studia i Materiały z Dziedzictwa Kulturowego Torunia i Regionu, 4). Toruń: Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa „Dom Organizatora,” 2021.
- Sinoracka, Katarzyna. „Studium zabytkoznawcze gotyckiej Piety z kościoła św. Wawrzyńca w Kijewie Królewskim. Przyczynek do badań nad działalnością warsztatów snycerskich czynnych na przełomie XIV i XV wieku w Toruniu.” Praca magisterska, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, 2019.
- Starzyński, Juliusz, i Michał Walicki. *Dzieje sztuki polskiej*. Warszawa: M. Arct, 1936.
- Walicki, Michał. *Polska sztuka gotycka: katalog wystawy zorganizowanej przez Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości w Warszawie (kwiecień–maj 1935 roku)*. Warszawa: Instytut Propagandy Sztuki, 1935.